

**ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО УСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
В ПОРІВНЯННІ З ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИМ УСТРОЄМ ІНШИХ КРАЇН**

Головним завданням статті є визначення основних напрямків дослідження державно-правової системи Київської Русі в порівнянні з державно-правовими системами сусідніх регіонів – Центральної та Західної Європи, Балкан і Візантії, Сходу.

Ключові слова: державні утворення, Центральна й Західна Європа, Візантійська імперія, держави Сходу, звичаєве слов'янське право.

Главным заданием статьи есть определение основных направлений исследования государственно-правовой системы Киевской Руси в сравнении с государственно-право-

---

© ШЕВЧУК Василь Олексійович – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

вими системами сусідніх регіонів – Центральної і Західної Європи, Балкан і Візантії, Востока.

Ключевые слова: *государственные образования, Центральная и Западная Европа, Византийская империя, государства Востока, обычное славянское право.*

The main task of the article is to determine principal directions of Kiev Rus' state legal system research in comparison to state legal systems of neighbor regions – Central and Western Europe, Balkans, Byzantine empire, the Eastern countries.

Key words: *State establishments, Central and West Europe, Byzantian Empire, oriental States, Traditional Slavonic Rights.*

Українське державотворення і правотворення кінця ХХ – початку ХХІ ст. потребує якнайретельнішого дослідження витоків Української держави й українського права від найдавніших часів, простеження етапів формування сучасної державно-правової системи України, визначення тих елементів минулого досвіду, які можуть бути творчо, з урахуванням сучасного рівня суспільного розвитку, використані нині, в епоху розбудови суверенної європейської держави. Особливе місце в таких студіях посідає епоха Київської Русі, коли Україна-Русь протягом кількох століть була найбільшою за територією й однією з найвагоміших за своєю політичною роллю державою Європи. У межах такого магістрального завдання постають більш часкові питання про роль правителя (князя), ради при ньому (боярства), зібрання дорослого населення (віча) тощо в цілісній державно-правовій системі. Окремо стоїть питання про тогочасні джерела права. Усім сказаним визначається актуальність державознавчого і правознавчого дослідження Київської Русі.

Однак Київська Русь Х–ХІІ століть як державно-правовий організм не може бути вивчена поза європейським і не тільки європейським контекстом. Історичне положення України між Європою й Азією визначає й відповідні напрямки нашого дослідження, і джерела його матеріалу. Специфіка кожного явища, співвідношення в ньому своєрідних, унікальних і загальних, поширених рис зазвичай пізнається за допомогою порівняння цього явища з іншими подібними, однорідними за тією або іншою ознакою. Матеріал для зіставлення з особливостями державно-правового устрою Київської Русі можуть дати риси державно-правового устрою інших країн того періоду, які існували одночасно, підтримували з Руссю більш або менш інтенсивні стосунки або, принаймні, були відомі на Русі й, таким чином, могли в той або інший спосіб впливати на її інформаційний простір, зокрема в державно-правовій галузі. Слід відзначити, що в сучасному державознавстві і правознавстві України, як і інших країн, посилюються тенденції до вивчення традицій сусідніх країн та їх взаємодії з Київською Руссю, Україною¹.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній уперше узагальнено й окреслено основні вектори порівняльного дослідження державно-правової системи Київської Русі й відповідних систем сусідніх державних утворень.

Теоретичне значення запропонованої праці полягає в тому, що її ідеї та результати можуть бути використані при більш детальному вивченні особливостей давньокиївської державності і права на центральноєвропейському, західноєвропейському, балкансько-візантійському і східному тлі. Без такого дослідження неможливо сказати, що саме в Київській Русі як державно-правовому організмі було своєрідним, що поєднувало Київську Русь із певною групою сусідніх держав,

а що належало до загальнотипологічних властивостей будь-якої держави чи переважної більшості держав на відповідному етапі історичного розвитку людства.

Метою дослідження виступає визначення основних напрямків порівняльного вивчення державно-правової системи Київської Русі порівняно з іншими державами тієї самої епохи або хронологічно близьких періодів.

Держави, що виступали сусідами Київської Русі, можна за відмінностями інших традицій умовно розподілити на три групи.

По-перше, держави Центральної Європи (Польське королівство Чеське королівство, Угорське королівство та ін.), що значною мірою орієнтувалися на Західну Європу (германські та романські держави) й через неї на античні зразки державної традиції, хоча нерідко така орієнтація носила більше ідеологічно-декларативний, ніж реальний характер. Саме так слід інтерпретувати і коронування франкського короля Карла як римського імператора у 800 р., і існування протягом багатьох століть (аж до початку XIX ст.) «Священної Римської імперії германської нації».

Поряд із тим слов'янські держави (Польща, Чехія) зберігали значний шар давньослов'янських (за походженням праслов'янських) родоплемінних традицій у галузі звичаєвого права, що накладали неабиякий вплив на формування й функціонування державних утворень (те саме було й у Київській Русі)². Так, фольклорний образ ватажка накладав свої вимоги на постать князя, пізніше короля, а звичаєве слов'янське право нерідко більшою мірою, ніж європейське писане, ставало підосновою для кодифікації законодавчих систем слов'янських держав. У цьому вони виявляли багато подібного з Київською Руссю.

Значну роль у розвитку названих держав відіграло прийняття ними християнства (Польщею – в 966 р.) Зміцненню статусу правителя й загалом державно-правової й ідеологічної системи слугувало прийняття монархами королівського титулу (1025 р. – Польща, 1086 – Чехія), що можна порівняти з титулуванням Ярослава Мудрого каганом (давньотюркський титул імператора) в деяких документах Київської Русі.

Особливий інтерес становить і значні перспективи для дослідження містить порівняння давньоруських традицій із традиціями германських племен і держав, що широко контактували з Руссю. Як відомо, спільнослов'янський титул *князь* – германського походження (давньоскандинавське *kuningaz*, звідки пізніше англійське *king* і німецьке *König* «король», пор. давньоруське *князьни* «княгиня» і німецьке *Königin* «королева»). Однак вплив германської (зокрема, давньоскандинавської) традиції державотворення на Київську Русь аж ніяк не слід перебільшувати, як це було властиво представникам створеної ще у XVIII столітті т.зв. «норманської теорії» походження Русі. Численні міждисциплінарні дослідження показали, по-перше, потужні автохтонні джерела давньоруського державотворення і, по-друге, наявність дуже давніх і різноманітних контактів Київської Русі з півднем – іще помітніших, аніж із північчю.

Водночас Угорщина (а на перших етапах свого існування й Болгарія) зберігали деякі східні риси побуту, традицій та ідеології, оскільки, як відомо, угорці за мовою належать до фінно-угрів, а протоболгари (перші переселенці зі сходу на Балканський півострів у VII столітті н.е.) були тюрками. Отже, для Болгарії й Угорщини східні елементи виступали питомими, тоді як для інших держав, і, зокрема, для Київської Русі, вони мали контактне походження, могли з'являтися внаслідок взаємодії з сусідніми народами й державами (для Русі передусім із тюр-

ками). Детальніше про державний устрій і державницьку ідеологію стародавньої Болгарії³.

По-друге, Візантійська імперія (самоназва – Ромейська імперія). Специфіка формування й більш як тисячолітнього існування цієї держави полягає в тому, що вона ввібрала до своєї ідеологічної, управлінської й правової системи численні гетерогенні риси. На перших порах це була частина Римської імперії, і після відділення від останньої (в IV ст. н.е.) латинська мова, право тощо зберігали сильні позиції. Однак спершу конкуренція Константинополя з Римом, а потім і падіння останнього внаслідок завоювання його території германськими племенами призвели до того, що Візантія все більше дистанціювалася від римських взірців (зазначено тенденцію особливо посилювано розходження, а пізніше й відкритий конфлікт Константинопольського патріархату з римським папством). Візантійська імперія переключилася в своєму орієнтуванні з Риму на Грецію, і грецька мова та культура стали в ній панівними. До того ж у складі Візантії опинилися численні східні народи з власними, нерідко досить давніми традиціями (як-от Єгипет).

Однак варто підкреслити, що Візантія була саме імперією, як Римська або Перська. Хоч вона й не знала обожнення правителів, що нерідко було на стародавньому Сході, однак вона не приймала й того демократизму, виборності, панівного становища вільної громади, який був реалізованим ідеалом для більшості суспільств (міст-держав) стародавньої Греції (за винятком Спарти, де поряд із майже номінальною владою двох сакральних царів існувала жорстока диктатура, що мало промовистим наслідком створення Спартою мінімуму культурних досягнень порівняно з іншими районами Греції). Київська Русь, маючи окремі ознаки імперії, не знала, однак, тих рис деспотизму влади, який був властивий Візантії протягом усього періоду її існування.

Ставши християнською державою східного обряду, Візантійська імперія (в безперервній конкуренції з папством) стала справляти значний ідеологічний вплив на слов'янські землі, наслідком чого стало прийняття християнства Болгарією і Руссю за православним візантійським обрядом. Відтоді Візантія стала для Русі джерелом ідеології, а відтак і церковних традицій, церковного права, християнської архітектури, іконографії тощо. Однак поступово з'являлися й риси конкуренції, протиставлення державного Києва державному Константинополю (корені цього сягали дохристиянського періоду історії Київської Русі). Протистояння з Візантією посилювало в Київській Русі тенденції до збереження й актуалізації власних давньослов'янських традицій, зокрема в галузі державно-правового життя. Пізніша Росія орієнтувалася в системі влаштування держави й ідеології на Візантію помітно більшою мірою, ніж Київська Русь. Візантія виробила й століттями детально розробляла складну ідеологію імператорської влади, що було чужим для Київської Русі, але дуже добре сприйнятим і продовжуваним у Московській державі (відома «теорія» про Москву як «третій Рим», де «другим Римом» виступала Візантія).

По-третє, східні народи й держави. Це були передусім тюркські племена, які на значній території Євразії від Китаю до Східної Європи у другій половині I тисячоліття н.е. утворювали низку кочових і напівкочових держав, що змінювали одна одну. Поступово склалося два типи таких утворень.

Перший репрезентували давньотюркські імперії з великими територіями (Тюркський каганат, Аварський каганат, Хозарський каганат). На період існуван-

ня Київської Русі припадають контакти (що найчастіше мали форму конфліктів) із Хозарією, хоча найдавніший руський літопис («Повість временних літ») засвідчує й утиски слов'ян з боку давнішої держави аварів, яка, за повідомленням згаданого літопису, пізніше припинила своє існування. На чолі такої держави стояли дві особи – сакральний цар (давньотюркською мовою *каган* або *хакан* – «великий хан»), що мав переважно номінальну, символічну владу, і військовий ватажок (давньотюркською мовою *бек*), що концентрував у своїх руках усю реальну владу. (С припущення, що подібний тип владної організації був, принаймні частково, представлений і в Київській Русі раннього, язичницького періоду, що віддзеркалилося в літописних повідомленнях про співправління Аскольда й Дира, Олега й Ігоря, однак питання про те, якою мірою така гіпотетична діархія могла бути пов'язана з тюркськими державними традиціями, залишається відкритим). Традиції давньотюркських держав сягають імперії гуннів, а певною мірою, можливо, й скіфів.

Другий тип давньотюркських держав представлений невеликими утвореннями переважно кочового типу, що мали вождівський тип державної організації (печеніги, половці тощо). Ці утворення нерідко вступали в конфлікти з Руссю, але поряд із тим відбувались і численні мирні контакти, які мали численні свідчення в давньоруських літописних джерелах.

У XIII ст. головним державним утворенням давніх тюрків стає імперія Чингісхана та його нащадків, що являла собою напівкочове утворення зі значними елементами східних деспотій та з рисами сакралізації правителя, хоч і без створення його культу як елементу державно-правової й ідеологічної машини. Деякі дослідники, зокрема Л. М. Гумільов, звертали увагу на деякі подібні риси правової традиції давніх тюрків і Київської Русі⁴. Однак слід особливо підкреслити недоцільність, слідом за деякими дослідниками, перебільшувати вплив тюркських і загалом степових державно-правових традицій на Київську Русь.

Як відомо, співвіднесення державно-правових систем різних країн почали здійснювати ще задовго до виникнення наукового правознавства взагалі й порівняльного правознавства зокрема – наприклад, в описах звичаїв, способів управління інших держав, здійснюваних мандрівниками, торговцями тощо. Сформульований ще в античності принцип «усе пізнається в порівнянні» розпочали втілювати ще в ті часи (варто згадати «Порівняльні життєписи» Плутарха). На наш погляд, такий принцип дослідження може бути плідно застосований до вивчення державно-правового устрою Київської Русі з метою з'ясування його специфіки порівняно з устроєм інших держав.

Таким чином, Київська Русь як держава сусідувала і взаємодіяла з трьома найголовнішими типами державних утворень – Центральною й Західною Європою, Візантійською імперією і державами Сходу. Найбільше історично спільних рис у Русі було зі слов'янськими державами заходу (Польщею та Чехією) й півдня (Болгарією). Однак були наявні й відмінності, а саме католицизм, прийнятий західними слов'янами і чужий Русі, і тюркський компонент (зокрема й державотворчий), досить помітний на перших етапах існування Болгарського царства й так само чужий Давньокіївській державі. Візантійська імперія виступала для Русі джерелом християнського вчення, ідеологічним орієнтиром, але водночас і політичним та торговельним конкурентом, що зазіхав на інтереси не тільки давньокіївської верхівки, але й усіх східних слов'ян. Русь не приймала і не прийняла традицій імператорської влади з її уявленнями про культ правителя й відповідні джерела

права. Таке несприйняття стосувалось як теорії, так і практики. Нарешті, державно-правові традиції Сходу (Хозарії, кочових і напівкочових тюркських орд, Персії та ін.) були найбільш далекими від племінних традицій і звичаєвого права, що становили основу ранньої державності й писаного права в Київській Русі. Роль громади, її демократизм і виборність влади сягали своїм корінням далекої праслов'янської епохи і становили основу формування й розвитку всіх слов'янських держав.

1. *Васильченко В.В.* Рецепція римського спадкового права в сучасному спадковому праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1997; *Вербенець М.* Розвиток юридичної термінології періоду становлення НТШ: українсько-польські паралелі // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К.: Вид-полігр. центр «Київський університет», 2003. – Вип. VIII. – С. 90–99; *Вин Ю.Я., Гриднева А.Я.* Правовое наследие Византии и новые перспективы его информационного исследования: База данных «Византийское право» // Византийский временник. – 2004. – Т. 63 (88). – С. 206–225; *Гонгало Р.Ф.* Суперфіцій у римському праві та його рецепція у сучасному цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – 176 с. 2. *Леонович Ф.И.* Задружно-общинный характер политического быта Древней Руси // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Август. – С. 194–197; *Линниченко И.* Вече в Киевской области. – К., 1881; *Мавродин В.В.* О племенных княжениях восточных славян // Исследования по социально-политической истории России. – Л., 1971; *Петрухин В.Я.* Русские князья и дружина в IX – начале XI вв.: социальная терминология и этнические связи // Элита и этнос средневековья: Сб. ст. – М., 1995; *Свердлов М.Б.* Общественный строй славян в VI – начале VII века // Советское славяноведение. – 1977. – № 3; *Фроянов И.Я.* Об общественном строе восточных славян VIII–IX вв. в свете археологических данных // Проблемы археологии. – Л., 1978. – Вып. 2. – С. 125–132. 3. *Иванов С.А.* Формы легитимизации верховной власти в Болгарии XI–XII вв. // Анфологион: Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века: К 70-летию Б.Н. Флора / Отв. ред. Б.Н.Флора. – М.: Индрик, 2008. – С. 66–75. 4. *Гумилев Л.Н.* Удельно-лествичная система у тюрков в VI–VIII веках (к вопросу о ранних формах государственности) // Советская этнография. – 1959. – № 3.